

- MOLLAY ERZSÉBET 1983. *Növénynevek Melius Herbariumában.* (Magyar Névtani Dolgozatok 44.) ELTE, Budapest.
- PELCZÉDER KATALIN 2011. *A gyümölcsnevek rendszere és történeti vizsgálata. A gyümölcsnevek szótára.* Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
- PÉNTEK JÁNOS 2003. Rendszer és produktivitás a *phaseolus* népi terminológiájában. In: PÉNTEK JÁNOS – SZABÓ ATTILA 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- PORPÁCZY ALADÁR 1972. *Ribiszke. Piros ribiszke, Fehér ribiszke, Fekete ribiszke.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- RAPAICS RAYMUND 1940. *A magyar gyümölcs.* Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.
- ROLFF, JOHANN HEINRICH 2002. *Obstaren. Sortennamen und Synonyme 2. Die Birne.* Kiefersfelden.
- S1 = Élőnyelvi gyűjtés. Gyümölcsnevek az egykori Ugocsa megyei Akliban. Gyűjtötte: PELCZÉDER KATALIN, 2009.
- S2 = Élőnyelvi gyűjtés. Gyümölcsnevek a Komárom-Esztergom megyei Bábolnán. Gyűjtötte: SZILÁGYI DÓRA, 2007.
- SURÁNYI DEZSÓ 1988. *Régi magyar ellenálló gyümölcsfajták.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- TAKÁTS SÁNDOR 1915–1917. *Rajzok a török világból* 1–3. MTA, Budapest.
- TOMCSÁNYI PÁL szerk. 1979. *Gyümölcsfajtáink. Gyakorlati pomológia.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- VÖRÖS ÉVA 2008. *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára.* (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 85.) Debrecen.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Makuka. Ez a tájszó egyes északkelet-magyarországi települések (pl. Miskolc, Kazincbarcika, Szikszó, Eger környéke stb.) mai regionális köznyelvének elterjedt szava a 'napraforgómag' (vö. *szotyola*, *buga* stb.) megnevezésére.

Az ÚMTsz. (3: 966) *makuka* szócikke ezt a főnevet *makuká* hangalakban Ivád (Hes m.), Szinpetri és Sajókaza (B.-A.-Z. m.) helységekből 'napraforgómag', *makuka* hangalakban pedig Alsóvadásról (B.-A.-Z. m.) 'olajpogácsa' jelentésekben ismeri, ám ez utóbbit bizonytalanul tartva [!] jellel látja el. (Ez utóbbi jelentésnek a szó eredete szempontjából még fontos szerepe lesz a továbbiakban.) A MNyA. (1: 26 *napraforgó* címszó alatt) Eger és Gyöngyös környéki kutatópontokon jegyzi a szót, elsősorban 'napraforgó növény' jelentésben a *tányírvirág*, *tányírróza* és *napraforgó* elnevezésekkel párhuzamosan. Más forrásokból van még adat Felnémetről 'napraforgómag' jelentésben (DÓRA 1997: 47), illetve SZENDREY ZSIGMOND (1924: 97) említi Jókai tájszavai között 'felaprózott lenmagpogácsa az olajtű sutuból' jelentésben: „Soha nem elég ujig a kenyér, s tavasz felé a lovak már csak *makukával* élnek” (Jókai 1897: 82). Más helyütt Jókai maga mesélteti el egyik szereplőjével, hogy mi is az a *makuka*: „Hát már most lovakat tartunk *makukával*. Így hínak eztet, aki repecpogácsa, akiből kisatultak olajat” (Jókai 1903: 257). A fentiekén túl a Szinnyei-féle Magyar Tájszótárban van tiszadobi adat *makukka* alakról is 'napraforgónak meghámozott magja' jelentésben (MTsz. 1: 1389), amelyet Szinnyei Jaksics Lajos Tisza vidéki gyűjtéséből vett át (JAKSICS 1891: 336).

Rendelkezünk egy Veszprém megyei *makuka* 'szóttalan, mafla' adattal (BÁN 1892: 477, vö. MTsz. 1: 1389), ám az alaki egyezés valószínűleg csupán véletlen, mivel a szó jelentése, szófaja, illetve földrajzi elszigeteltsége nem támasztja alá a kapcsolatot a 'napraforgó' jelentésű *makuka* szóval. Vö. még a szintén Veszprém megyei *makuka-mukli* 'szóttlan, ügyefogyott' melléknevet (Berhida) is (ÚMTsz. 3: 966).

Az idézett forrásokban a *makuka* 'napraforgó' szó földrajzi elterjedésében jelentkező eltérés valószínűleg annak köszönhető, hogy az egyes adatok vagy a növény egészét, vagy annak valamely részét (virágát, vagy termését) rögzítették. Az MNyA.-ban feltüntetett adatok esetében például a kutatópontokon kifejezetten a növény egészének megnevezését várták a válaszadóktól, emellett szerepet játszhat a szótári anyagok gyűjtése, valamint a napjainkban fellelhető előfordulások közötti időbeli különbség is. Véltetően ezzel magyarázható, hogy a napjaink Miskolc környéki adatok, illetve az ÚMTsz. által közölt előfordulások csak részben fedik egymást.

A fővárosban, illetve az ország más területein a szó nem ismert, tájnyelvi jellege miatt sem a TESz., sem az EWUng. nem jegyzi. A szó eredetére ismereteink szerint egyedül IMRE SAMU tett egy bizonytalan utalást A magyar nyelvjárások atlaszában feldolgozott szóanyag egy részének szótani vizsgálatával foglalkozó tanulmányában, amelyben a természetű növények fogalomkörébe tartozó tájszavakat eredetük szerint is osztályozza. Imre a *makuka* 'napraforgó' szót a képzett szavak közé sorolja, noha megjegyzi, hogy alapszava, illetve morfológiai szerkezete még tisztázandó (IMRE 1981: 14–15).

Ha azonban kitekintünk a magyar nyelvterületen túlra is, nem nehéz kapcsolatot felfedezni a magyar *makuka* és a fenti forrásokban megjelölt magyar helységekhez közeli szomszédos szláv területek nyelveiben meglévő *макуча, макух, makucha, makuch* szóalakokkal, így feltehető, hogy szavunk mégsem valamilyen elhomályosult magyar képzés eredménye, hanem a határ menti érintkezések során, átvétel útján került a magyarba.

Amint arra A. A. PIČHADZE is rámutatott (NRE 1: 139–140), a szláv alakok elsődleges jelentése 'olajos magvak kisajtolt maradványa, olajpogácsa' volt, l. dny.-or. *макуча* 'napraforgó, kender stb. magvak kisajtolt maradványa', az Ukrajnával határos kurszki területen 1849-ből adatolt alak 'mákmagvak kisajtolt maradványa' (SRNG. 17: 315). További előfordulásai: 1788-tól óukr. *макѹх* (NIMČUK 1983: 329), ukr.–f.-or. *макуча*, ukr. *макѹхъ* 'lenszak, lenmagszak' (CSOPEY 1883: 177), szlovák tájnyelvi *makuch* és k-szl. *makucha* 'olajpogácsa' (KÁLAL 1923: 321), le. *makuch* (1472) 'mák vagy más olajos magvak kisajtolt maradványa' (SÍStp 4:145), le. nyj. *makucha* 'olajpogácsa' (VarsóiSz. 2: 855).

Magyarország északkeleti és keleti területein elsősorban kifejezetten a 'napraforgó, napraforgómag' jelentésekben találkozunk a *makuka* megnevezéssel, azonban a legvalószínűbb az, hogy a magyar adatok szerint is létező 'olajpogácsa' jelentésű lexéma képezi a kapcsolatot a szomszédos szláv nyelvekben fellelhető megnevezéssel.

A szó jól körülhatárolható és viszonylag szűk földrajzi elterjedtsége és a lengyelben való korai adatolása valószínűsíti, hogy a magyar *makuka* eredetileg 'olajpogácsa' jelentésben a lengyelből érkezhett Magyarországra kelet-szláv, vagy ukrán nyelvi közvetítéssel. Jelentése a lengyelben eredetileg vélhetően kifejezetten a mák kisajtolt magvaiból gyúrt pogácsa lehetett, amit az olaj kinyerését követően takarmányként hasznosítottak az állattartásban (NRE. 1: 140). A le. *makuch, makucha* valószínűleg a le. *kuch* 1. 'kis lapos, kerek, vagy ovális áldozati étel, lat. fertum', 2. 'olajpogácsa' (SXVIw. 11: 528), '(olaj)

pogácsa, magvak kisajtolt maradványa' (16. sz.-tól) > kfn. *kuoche* 'ua.' (SLAWSKI, SEJP 3: 302–303) és a *mak* 'mák' szavak összetételéből keletkezhetett német mintára, vö. ném. *Mohnkuchen* (mezög.) 'mákpogácsa, mákmagvakból az olaj kisajtolása után visszamaradt melléktermék' (ŠELUD'KO 1931: 39; MACHEK 1957: 283), azaz **mah-kuch*, *mag-kuch* 'máge, máhe = *Mohn* + *kuch* = 'kuchen', vö. még *Ölkuchen*, *Leinkuchen* stb. (SLAWSKI, SEJP. 3: 302–303). A VINCENZ–HENTSCHEL-féle, a lengyel nyelv német jövevényszavait feldolgozó szótár szintén tartalmaz *makuch* szócikket 'olajos magvak kisajtolt maradványa' jelentésben, ami alátámasztani látszik a lengyel alak esetleges német eredetét.

Az az elképzelés, mely szerint a *makuch* ~ *makucha* az összl. **makъ* + *uchъ/ucha* 'mák' főnévnek képzős származéka lenne, kevésbé valószínű (ESSJa. 17: 147–148), mivel egyfelől az összlávban nem ismeretes más, ezzel a képzővel képzett ételnevezés, anyag stb. jelentésű szó, másrészt az ilyen típusú kisajtolt maradványanyagok megnevezését általában nem az adott növény nevéből, hanem a 'nyom, sajtol, üt' jelentésű igékből képzik, vö. or. *жмых* 'olajpogácsa' < a *жать* (*жму* stb.) 'nyom, présel' igéből (DZENDZELIVS'KYJ 1976: 288–289).

A szlovák nyelv a szót kifejezetten 'mákpogácsa' jelentésben vehette át a lengyelből, és párhuzamosan használta az általános értelemben vett 'olajpogácsa' jelentésű le. *kuch*-hoz hasonlóan szl. *kuchen*-nel (SSN. 1: 901).

Lehetségesnek tűnik, hogy a szó a napraforgó termesztésének kiterjesztésével, annak általánossá válásával már a szláv ajkú lakosság körében jelentésváltozáson esett át, és elhagyva a kifejezetten 'mákpogácsa' jelentést, a kisajtolt napraforgómagból visszamaradt anyag megnevezésévé vált. Magyarországra vélhetően már ebben a jelentésében kerülhetett legkésőbb a 19. század közepén (a magyar források kizárólag a napraforgóra alkalmazzák, nincs adatunk mákkal kapcsolatos jelentéstartalmakra).

Az átvétel történetét a kelet-szláv *makucha*-ból, de az ukrán *макѹха*-ból is, ez nem dönthető el határozottan, történetileg mindkét változat lehetségesnek tűnik.

Az északkeleti, keleti megyeink városi köznyelvében jelenleg a napraforgómag megnevezésére szolgál, azonban a jelentésátvitel magyarázható, vö. pl. *buga*, amely ugyanúgy lehet a napraforgó feje, ahogyan a magja is.

Az átvett alak valószínűleg a *makucha* (alanyeset) lehetett, mivel a források azt jelölik kelet-szláv tájnyelvi alaknak, de nem zárható ki a *makuch* (alanyeset) partitívusi jelentésű birtokos esetű *makucha* átvétele, illetve a kárpátaljai ukrán *макѹха* hatása sem.

A magyar alak *k* hangja hangtanilag magyarázható a *ch* hangból vö. ném. *Wachter* > m. *bakter* (EWUng. 1: 72), ném. *Fach* > m. *fakk* (ÉKsz.² 336), vagy az or. *хорошо* > m. *karasó* (ERDŐDI 1949: 95), or. *хлеба* > m. *kleba* (vö. SzlJsz. 1: 270), szláv *ch(v)orbъ* > m. *kór* (SzlJsz. 1: 279–280) stb.

Hivatkozott irodalom

- BÁN ALADÁR 1892. Tájszók: Veszprémmegyeiek. *Magyar Nyelvőr* 21: 477.
 CSOPEY LÁSZLÓ 1883. *Rutén–magyar szótár. Русько мадярський словарь*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
 DÓRA ZOLTÁN 1997. Tájszók Felnémetről. *Magyar Nyelvőr* 121: 44–48.
 DZENDZELIVS'KYJ, JOSYP 1976. *Из спостережень над народною етимологією в українській мові*. *Studia Slavica* 22: 271–300.
 ERDŐDI JÓZSEF 1949. Orosz eredetű szavainkhoz. *Magyar Nyelvőr* 73: 95–96.

- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ESSJa. = TRUBAČEV, O. N. szerk. [Трубачев, О. Н. (ред.)], *Этимологический словарь славянских языков: Праославянский лексический фонд* 1–. Наука, Москва, 1974–.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- IMRE SAMU 1981. Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai. *Magyar Nyelv* 77: 1–20.
- JAKSICS LAJOS 1891. Tiszavidékiek. *Magyar Nyelvőr* 20: 336.
- Jókai Mór 1897. Láda! Kérnek! Jössz-e? In: Jókai Mór, *Összes művei* 69. Révai, Budapest. 80–115.
- Jókai Mór 1903. *A mi lengyelünk*. Révai, Budapest.
- KÁLAL, KAREL 1923. *Slovenský slovník z literatúry aj nářečí. Tlačou Slovenskej Grafie*, Banská Bystrica.
- SzIJSz. = KNEIENZA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Bp. 1955.
- MACHEK, VÁCLAV 1957. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Academia, Praha.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NIMČUK, VASYL' 1983. *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. Наукова думка, Київ.
- NRE. = *Новое в русской этимологии I. Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН*, Москва, 2002.
- ŠELUD'KO, DMITRO 1931. Німецькі елементи в українській мові. In: *Збірник комісії для дослідження історії української мови* I. Київ, 1–60.
- SŁAWSKI, SEJP. = SŁAWSKI, FRANCISZEK 1952–1982. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V. Kraków.
- SłStp. = *Słownik staropolski*. 1953–2003. I–XI. Kraków.
- SRNG. = *Словарь русских народных говоров*. I–. Наука, Москва–Ленинград, [позже] Москва–Санкт-Петербург, 1965–.
- SSN. = *Slovník slovenských nářečí* I–. Veda, Bratislava, 1994–.
- SXVIw. = *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1–. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966–.
- SZENDREY ZSIGMOND 1924. Jókai tájszavai. *Magyar Nyelv* 20: 97–98.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VarsóiSz. = *Słownik języka polskiego*. Ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Nideńdzkiego. I–VIII. Drukarnia E. Lubowskiego i S-ki, Warszawa, 1900–1927.
- VINCENZ, A. DE – HENTSCHEL, G., *Das Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Göttingen–Oldenburg*, <http://www.bkge.de/wdlp.php> / <http://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/polnisch/makuch.pdf> (2013. 03. 08.)

KOLYVEK LÉNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A cápaharcsa vagy pangá nevei. Fontos importhal, nagy mennyiségben kerül hazánkba is fagyasztott állapotban. Az utóbbi időben közkedvelt lett, az éttermekben lassan a leggyakoribb hal, a világhálón számos pangáziusz recept jelent meg az utóbbi években. Édesvízi faj Ázsiában, eredetileg a Mekong és a Chao Phraya folyó vízgyűjtő területének vándorló hala. Rendszertani besorolása szerint a Sugarasúszójú halak (Actinopterygii) osztályában a Harcsaalakúak (Siluriformes) rendjébe és az Óriásharcsafélék (Pangasiidae)